

OSMANLI YÖNETİM FELSEFESİ ÇERÇEVESİNDE İSTİMÂLET TATBİKÂTI: 15-16. YÜZYIL BOSNA-HERSEK ÖRNEĞİ¹

Sedad BEŞLIJA*

Öz

Yaptığımız araştırma Osmanlı Devleti'nin yıldırım hızıyla yükselişinin, kurumlaşmış teşkilatlanmasının ve uzun süreli varoluşunun sebeplerini inceler. Bu izleri takip ederek amacımız Osmanlılar'ın 16. yüzyılın sonlarına kadar Bosna'yı kendi devletine ilhak etmeleri ve bu topraklarda hakimiyetleri açısından üstlenmiş oldukları metot, tedbir ve yöntemleri (çağdaş deyimle politik stratejisini) tespit edip değerlendirmek idi. Araştırmalar adı geçen konuların çoğunun istimâlet siyaseti kavramı altında incelenebileceğini göstermiştir. Bu metnin sadece büyük bir projenin ana çıktılarını içermektedir. Birinci bölümde istimâlet siyasetinin Osmanlı Devleti'ndeki yeri, kavramsal içeriği, tanımı, yöntemleri ve kapsamından söz edilir. Ardından bahsedilen siyasetin Osmanlı Devleti'nin hangi bölgelerinde uygulandığına dair bilgi verilir. Ana bölümde ise istimâlet siyasetinin Bosna 15. ve 16. yüzyıl tarihi bağlamında genel toplumsal alanda nasıl uygulandığına dair bilgiler yer alır.

Anahtar Kelimeler

İstimâlet Siyaseti, Osmanlı Yönetimi, Muharebeler, Askeri Düzen, Ekonomi, Kültür, Din

İSTİMÂLET PRACTICE UNDER OTTOMAN GOVERNING PHILOSOPHY: 15TH AND 16TH CENTURY BOSNIAN EXAMPLE

Abstract

This research analyses Ottoman Empire's fast growth, institutionalization and reasons for its existence. My goal is to understand methods and political strategies held by Ottoman Empire towards engaging Bosnia under its government until the end of 16th Century. Most of the issues

¹ Bu çalışma Saraybosna Üniversitesi Tarih Enstitüsü'nde çalışılan "16. Yüzyılın Sonlarına Kadar Bosna'da Osmanlı Hakimiyetinin İstikrarı İçin Alınan Tedbir ve Yöntemler" (Mjere i Metode za Stabilizaciju Osmanske Vlasti u Bosni do Kraja 16. stoljeća) başlıklı projenin ana sonuçlarını içermektedir. Ağsadaki dipnotlarda verilen kaynakça söz konusu projenin sadece bir kısmıdır.

* Doç. Dr. Sarajevo Üniversitesi Tarih Enstitüsü Öğretim Üyesi, Sarajevo/Bosna-Hersek.
sedad.beslija@iis.unsa.ba
ORCID: 0000-0001-6240-8376
Makalenin Gönderilme Tarihi: 19.11.2018
Makalenin Kabul Tarihi: 01.02.2019
Makalenin Yayınlanma Tarihi: 25.03.2019
Makalenin Türü: Araştırma

discussed could be viewed to ' istimâlet policy' term. This text only contains the basic results of a major project. The first chapter discusses etymology, historical significance, and the scope of the term istimâlet. Then, the data on the areas of the Ottoman state on which these policies were applied are presented. The main chapter analyses the way in which the policy was implemented in the general social plan in the Bosnian historical context of the 15th and 16th centuries.

Keywords

İstimâlet Policy, Ottoman Government, Battles, Military Organization, Economy, Culture, Religion

GİRİŞ

Yapılan bazı araştırmalar Bosna-Hersek'te son on yıl içerisinde kaleme alınmış tarih ders kitapları arasında farklılıkların bulunduğunu göstermektedir. Sırp ve bazan Hırvat dilinde yazılan ders kitaplarında Osmanlı tarihi öğrencilere en kötü imajla yansıtılmaktadır. Sırpça kitaplarda en çok rahatsız edici konu da Sırp'ların Osmanlılar tarafından kazığa oturtulup öldürüldüğü iddiasının sık sık tekrar edilmesidir. Günümüzde kullanılan ders kitaplarını Bosna ile ilgili 15-18. yüzyıl Fransisken ve Ortodoks kronikleriyle karşılaştırdığımızda, milliyetçiliğin bu ülkedeki tarih yazımını nasıl tahrif ettiğini ve mevcut ders kitaplarının acilen değiştirilmesi gerektiğini daha iyi anlamış oluruz.² Eğer geniş tarih araştırmalarının özet niteliğinde sunulmuş sonuçları ders kitaplarında bu şekilde tanıtılmakta ise, o zaman söz konusu kaynaklara istinaden son 100-150 sene içerisinde yazılan tarih kitaplarının çoğunda nelerin yazılıp çizildiğini metinleri okumadan önce de tahmin edebiliriz. Dolayısıyla, tarihe hakaret etmeyecek tarafsız ve bilimsel araştırmalar bugünü doğru anlamak ve geleceğe emin temeller atmak bakımından pek mühimdir. Güneydoğu Avrupa, yani Balkanlar Osmanlı Devleti'nin beş asırdan fazla izlerini bıraktığı topraklar olması, bu izlerin halen de görülmesi, hatta bu topraklarda yaşayan milletler arasında onların canlı olmaları, geçmişin o dönemini objektif bir şekilde ortaya koymak için sürekli çalışmak gerekir. Bu anlamda çalışmamızın önemi de bu fikirden gelmektedir.

1. İSTİÜİMÂLET SİYASETİNİN OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ YERİ, KAVRAMSAL İÇERİĞİ, TANIMI, YÖNTEMLERİ VE KAPSAMI

Tarih bize güç ve iktidarın siyasetten daha eski, kuvvetli ve sağlamcı olduğunu öğretir. İnsanlar siyasetten gayri zulüm, şiddet ve çeşitli hilelerle asırlarca iktidarın sahibi olabilmişlerdir. Denilir ki verimli ve olumlu iktidar ancak düzenli siyasetten geçmektedir. Lâkin, bu sıfatları olmayan iktidarı ise sırf yalın, menfaat yönetir. Bu nedenle, her düzenli iktidarın "siyasal iktidar" olduğu söylenebilir.

Yaptığımız araştırma Osmanlı Devleti'nin yıldırım hızıyla yükselişinin, kurumlaşım teşkilatlaşmasının ve uzun süreli varoluşunun sebeplerini inceleyer. Bu izleri takip ederek amacımız Osmanlılar'ın 16. yüzyılın sonlarına kadar Bosna'yı kendi devletine ilhak etmeleri ve bu topraklarda hakimiyetleri açısından üstlenmiş oldukları metot, tedbir ve yöntemleri (çağdaş deyimle politik stratejisini) tespit edip değerlendirmek idi. Araştırmalar adı geçen konuların çoğunun *istimâlet siyaseti* kavramı altında incelenebileceğini

² Detaylı bilgi için bk.: Ahmet Alibašić, *Images of the Ottomans in History Textbooks in Bosnia and Herzegovina*, İslâm Araştırmaları Dergisi, Sayı 17, 2007, 103-137.

göstermiştir. İstimâlet, Arapça mâle (مال) fiilinden istifâl babında türetilmiş mastar bir kelimedir. Sözlük manası olarak, Meyl (ميل) meyil, eğim, eğiklik, eğilim ve temayül, sapma; istimâle (استعمال) ilâ (الى) harf-i ceriyle kullanıldığında birine, bir şeye karşı sevgi, muhabbet ve sempati duyma, kalpleri fethetme, kendini beğendirme anlamlarına gelir. İstimâlet, tarihî bir terim olarak meylettirme, cezbetme, gönül alma, birinin gönlünü celb etme, reâyâperverlik veya engin hoşgörü ile Osmanlılar'ın uyguladığı fetih siyâseti için kullanılan bir tabirdir.³ Osmanlılar bir nev'i siyaset "doktrini" olarak bilinen bu siyaseti eski Ortadoğu islami devletlerinden devralmış, maharetle kendi devlet görüşüne uygun hale getirmiş ve ondan sonra her türlü toplumsal farklılıkları gözardı edip bütün iç ve dış faktörlere karşı kendisinin ilk politik seçeneği olarak belirlemiştir. En kısa ifade ile istimâlet siyaseti çok yönlü olarak farklı metot, taktik, araç, yöntem ve tedbirden oluşan ve kullanılan bir gönül alma ve yönlendirme siyâsetidir. Bu siyasetin temel hedeflerinden ikisi Osmanlı Devleti'ni karşı tarafa sevdirmek ve devletin hakimiyeti altına girecek toprak kapsamını ve sınırlarını genişletmek idi. Bu sürecin temel unsuru Osmanlı merkezi iktidarının devlet idarecilerine, askeri teşkilatına ve dinlerine saygı gösterip geniş halk kitlelerine karşı göstermiş olduğu ilişkilerden ibarettir. Kısaca diyebiliriz ki, insan unsurunun bulunduğu her alanda istimâlet siyâseti de uygulanmıştır.⁴

2. GLOBAL ÇERÇEVE – 15. VE 16. YÜZYIL OSMANLI DEVLETİ

Takip ettiğimiz metodolojik yaklaşıma göre istimâlet siyaseti bazı kaynaklarda kavram olarak geçmektedir. Hatta istimâlet-name, istimâlet hükümü veya istimâlet kâğıdı şeklinde idari-bürokrasi alanında da bu konuyu takip edebiliriz. Ancak, bir tarihçi konuya daha çok metinlerin bağlamından ve başarılı bir şekilde “satır aralarını” okumayla yaklaşabilir. Erişilebildiğimiz Osmanlı arşiv kaynaklarını, yayınlanmış olan bazı Batılı kaynakları ve

³ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul, Enderun Kitâbevi, 1989, 104; Mücteba İlgürel, “İstimâlet”, DİA, XXIII, İstanbul, 1996, 362; İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, 3. Baskı, Ankara, 2011, 779.

⁴ Geniş bilgi için bk.: Mücteba İlgürel, *Osmanlı Devletinde İstimâlet Siyaseti*, XII. Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994), Ankara, 1999, 941-947; Ahmed Akgündüz – Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul, 1999; *Türkler Ansiklopedisi*, 9. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Hazırlayan: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002. (Takdim Bölümü); Halime Doğru, *Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de Fetih ve İskan Siyaseti*, *Türkler Ansiklopedisi* (9. Cilt), Yeni Türkiye Yayınları, Hazırlayan: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, 165-176; Heath W. Lowrey, *Fifteenth Century Ottoman Realities: Christian Peasant Life on the Aegean Island of Limnos*, İstanbul, 2002; Heath W. Lowrey, *The nature of the Early Ottoman State*, State University of New York, 2003; İliber Ortaylı, *Osmanlı Barışı*, İstanbul, 2003; Haldun Eroğlu, *Osmanlıların Rumeli'deki fetih stratejileri*, POF 52-53, Sarajevo, 2003, 191-211; Halil İnalçık, *Osmanlı'da devlet, hukuk, adalet*, İstanbul, 2005, 11-24; Halil İnalçık, *Türkler ve Balkanlar*, BAL-TAM Türklük bilgisi, Sayı: 3, Prizren, 2005, 20-44; Ahmet Şimşirgil, *Birincil kaynaklardan Osmanlı tarihi – Kayı Cihan Devleti*, II, İstanbul, 2006; Senad Hasanagić, *Izvori osmanske tolerancije*, Društvena istraživanja – Časopis Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici, Yıl: 1, Sayı: 1, Zenica, 2007, 47-57; Veysel Öz, *Feridûn Bey'in Münşeat Mecmuası'nda Bulunan İstimâletnâmeler Ve Osmanlı'da İstimâlet Siyaseti*, T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2010, 166 Sayfa (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

okuduğumuz mesleki literatürü dikkatle inceleyerek istimâlet siyasetinin 16. yüzyıl sonlarına kadar doğrudan veya "politik uydu" sıfatıyla Osmanlı Devleti'ne bağlanmış olan bölgelerde teorik ve pratik olarak uygulamış olduğunu tespit ettik. Bu bölge Orta ve Güneydoğu Avrupa'dan başlayıp, Kırım Hanlığı ve Kıbrıs gibi birçok adanın üzerinden giderek Doğu'nun en uzak sınırlarına (Azerbaycan'a) kadar yayılır.⁵

3. YEREL ÇERÇEVE – 15. VE 16. YÜZYIL BOSNA'SI

Osmanlı istimâlet siyasetini politik, askeri, iktisadi, dini ve kültürel alanlarda tespit edebilmek mümkündür. Metnin devamında 15. ve 16. yüzyıl Bosna'sında toplumun somut politik, askeri, iktisadi ve dini alanlarda istimâlet siyasetin nasıl uygulandığından bahsedeceğiz.

Osmanlı padişahlarının ve devlet idaresinin siyaset tatbikatı mevzusuna bakıldığında Bosna istisna değildir. 1463'e kadar Osmanlı-Bosna ilişkilerinde göze çarpan gerçek padişahların (Birinci Murad, Yıldırım Bayezid, Mehmed Çelebi ve İkinci Murad) geniş Balkan bölgesinde bulunan ve Osmanlı hakimiyetini kabullenmiş kitlelerin yardımı ile gerçek ve açık bir şekilde Bosna Krallığı'nın sonu, bu toprakların ilhakı ve orada iktidarı sağlamak için her türlü mücadele ve gayret göstermiş olmalarıdır. Nitekim, gerek Bosna Kralı gerekse Bosna'nın feodal derebeyleri gerekse yerli halk kitleleri ile yürütülmüş ilişkilerde, Osmanlı'nın bir tek hedefi vardı – çeşitli politik, metot ve manevralar ile Bosna'da kırılma anı gelince kendilerine temayül edip yeni devlet sistemini destekleyip taraflarına geçecek (pro-Osmanlı) fırkayı geliştirmekti. Aynı zamanda, kendi otorite, askeri ve ekonomi gücünü iyi kullanarak Bosna'nın Osmanlı'ya karşı çıkan ve can ve mallarını kurtarmaya çalışan kitlelerin her çeşit kaynaklarını yok etmeye çalışmasıdır.⁶

⁵ Lajoš Fekete, *Osmanlı Türkleri ve Macarlar 1366-1699*, TTK, Belleten, XIII/52, İstanbul, 1949, 666-732; Konstantin Mihailović, *Janjičarove uspomene ili turska hronika, predgovor i napomene Đorđe Živanović*, Spomenik SKA, CVII, Odjeljenje društvenih nauka, Nova serija 9, Beograd, 1959, 69; Jozef Blaskovics, *Osmanlılar Hâkimiyeti Devrinde Slovákyadaki Vergi Sistemi Hakkında*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, br. 12, Ankara, 1969, 89-118; Tursun-bey, *Târîh-i Ebû'l-feth*, Haz.: Mertol Tulum, İstanbul, 1977, 98; M. Delilbaşı, *Sultan II. Murad'ın Fethinden Sonra Selânik'te İzlediği Politika ve Bir Hamam Kitabesi*, Tarih Araştırmaları Dergisi, XIV/25, Ankara, 1982, 361-364; Melek Delilbaşı, *Johannis Anagnostis - Selânik'in Son Zaptı Hakkında Bir Tarih (II. Murad Dönemine Ait Bir Bizans Kaynağı)*, T.T.K. Yayınları, Ankara 1989, 24-50; 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565.), I i II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 28, Ankara, 1995, 9, 12, 24, 213, 299, 305, 306, 307, 311, 353, 355, 416, 434 ve 447; 12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572), I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 33, Ankara, 1996, 42; 7 Numaralı Mühimme defteri (975-976/1567-1569.), II i III, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 37, Ankara, 1999, 28, 298, 408, 415-416; M. İlgürel, "İstimatelet", DİA, XXIII, 362; A. Akgündüz – S. Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, 134-138; H. Mustafa Eravcı, *Mustafa 'Ali'nin Nusret-namesi ve Onun ışığında Yazarnın Tarihçiliği*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 24 Sayı: 38, Ankara, 2005, 174; Nuri Çevikel, *Kıbrıs – Akdeniz'de Bir Osmanlı Adası (1570-1878)*, İstanbul, 2006, 69-71; V. Öz, *Feridün Bey'in Münşeât Mecmuası'nda Bulunan İstimâletnâmeler*, 25-44.

⁶ Hazim Šabanović, *Pitanje turske vlasti u Bosni do pohoda Mehmeda II 1463. godine*, Godišnjak Istorjskog društva BiH, VII/1955, Sarajevo, 1955, 37-51; Desanka Kovačević, *Prilog pitanju bosansko-turskih odnosa*, GDI BiH, god. IX/1960, Sarajevo, 1961, 258-263; Momčilo Spremić, *Turski tributari u XIV i XV veku*, Istorjski glasnik, br. 1-2, Beog-

Bu gayret ve çaba 1415'te neticelenmiş oldu. Laşva (Orta Bosna) Harbi'nden sonra Macaristan Krallığı Osmanlı'ya karşı göstermiş olduğu rekabetini yitirip bertaraf olundu. Yarım asır boyunca Osmanlı Devlet'i Bosna'nın hem alt hem de üst sınıfına ait olan halka karşı kendisini kabul ettirip, sevindirmek için sistematik olarak siyaset becerisini göstermiş oldu. Nasıl bir sistematik siyasetin uygulandığının en güzel örneğini Fatih Sultan Mehmed önderliğinde 1463'te gerçekleşen Bosna'nın fethi, öncesi ve sonrası işaret etmektedir. Bu zamanlarda, Osmanlılar Bosna halkının bir bölümünü celbedip kendi tarafına iltihaklarını sağlamasında başarılı olmuştur. Bu konuda tarihe damgasını vuran örneklerden en meşhuru Bosna'daki bazı kale bekçilerinin Osmanlı hakimiyetini kabullenmiş olmaları ve kaleleri sultanlara teslim edip onların taraflarına geçmeleri bazılarının da şehadet getirmeleridir. Bosna Krallığı 1463'te Ortaçağ hukuku açısından son bulmuş ise de bu bilgi toprakların tamamen feth edildiği anlamına gelmemektedir. Bunun delili kalan bölgelerin (ta 1592'ye kadar – Bihaç kalesi) Osmanlı Devleti'ne iltihaktır.⁷

Bosna'daki hakimiyetin istikrarı için Osmanlılar değişik faktörlerle "karşılıklı menfaat uzlaşmaları" metoduyla bir siyaset yolu seçmişlerdir. Bunun şekillendirilmesi bazı yerlerde "güç ikileme" girilmesi, belli bir seviyede eski ekonomi sisteminin kabul görülmesi, kukla devlet olarak Bosna Krallığı'nın (1465-1476.) yenilenmesi ve tedrici bir şekilde Ortaçağ'dan kalan yerel kurumları aniden ve kabaca silmeden kendi idari sistemini yerleştirme yönünde olmuştur. Osmanlı Devleti'nce stratejik bölgelere halkın iskan edilmesi ve kaldıkları bölgelerde normal hayat koşullarını sağlması Bosna'da tipik bir istimâlet siyaseti örneğini belirtmektedir. Bazı gurupların Osmanlı hakimiyeti çerçevesinde iskanı kabul etmeleri ve verimli olmaları

rad, 1970, 9-58; Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk – postanak i upravna podjela*, Sarajevo, 1982.; Vasa Čubrilović, *Poreklo muslimanskog plemstva u BiH*, (JiC, 1, Beograd, 1935.); Odabrani istorijski radovi, Beograd, 1983, 215-216; Boris Nilević, *O bosansko-turskim odnosima do 1463. godine*, Pregled, Yil: LXXVI, Sarajevo, 1986, 422-424; Boris Nilević, *O moralnom stanju Bosne pred 1463.*, POF, 40/1990, Sarajevo, 1991, 115-116; Đuro Tošić, *Bosna i Turci od Kosovske do Angorske bitke*, Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine 1, Beograd 1995, 96; Enes Pelidija, *O odnosima Osmanlija i Kosača u XV stoljeću*, Zbornik radova „Naučni skup Herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba – Mostar, 23-05.2003.“, BZK „Preporod“ (GD Mostar), Mostar, 2005, 52; Dubravko Lovrenović, *Na klizištu povijesti – Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387-1463.*, Zagreb/Sarajevo, 2006; Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalji Hranici Kosača*, Sarajevo, 2009; ve 15. ve 16. asır kaleme alınmış bir çok Osmanlı tarihi kronikleri (Oruç-beğ Tarihi, Aşık Paşazade Tarihi, Dursunbey Tarihi, Hoca Sadeddin Efendi'nin *Tâci'ül-tevârihi*, Peçuytu Ibrahim Tarihi ve saire)

⁷ Sima Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd, 1964; Nedim Filipović, *Osvrt na položaj bosanskog seljaštva u prvoj deceniji uspostavljanja osmanske vlasti u Bosni*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, III, Sarajevo, 1965, 74; Avdo Sućeska, *Položaj bosanskih muslimana u osmanskoj državi*, Pregled, Sayı: V, Yil: LXIV, Sarajevo, 1974, 483-484; Ahmed S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo, 1985; Enes Pelidija, *Život i djelo Ferhat-paše Sokolovića*, Glasnik RIZ u SFRJ, Sayı: 6, Yil: LIV/791, Sarajevo, 1991, 699-711; Salih Sidki Hadži-huseinović – Muvekkit, *Povijest Bosne*, I Cilt, Sarajevo, 1999; Enes Pelidija, *Sultan Mehmet II, Bosna Ve Boşnaklar*, "XIII. Türk tarih kongresi", Ankara 2002, 39-46; Dubravko Lovrenović, *Na klizištu povijesti – Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387-1463*, Zagreb/Sarajevo, 2006; Ahmed S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/1469.*, IKC, Mostar, 2008. Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalji Hranici Kosača*, Sarajevo, 2009.

için onların karşılıklı menfaat yoluna tabii tutularak temayül, destek ve teslimiyetini de kazanmak gerektiği manasına geliyordu. Bu anlamda Osmanlı hakimiyeti altında çalışan devlet idarecilerinin, reyayı her türlü zulümden koruma faaliyetlerinin önemli yarar getirdiğini de belirtmek lazımdır.⁸

Askeri sistem çerçevesinde Osmanlı yönetimi devlet topraklarını genişletmek için güç katacak olan yerel askeri bölüklerinin temayülünde de başarılı idi. Ancak, daha büyük bir başarıyı yerel halkın Osmanlı'nın askeri ve yarı askeri bölüklerine katılımının sağlanması ile elde etmiştir. Bu bağlamda, fevkalade verimli politik metot Bosna'da özel konumu olan devşirme kurumu idi. Bu unsurlara bir de medeniyet kalıntılarına, halkın maddi tahsilatlarına karşı gösterilen askeri disiplin ve Osmanlı yönetiminin kendi askerleri için almış olduğu tedbir ve dikkat ilave edildiğinde 16. yüzyılın sonlarına kadar Bosna'da Osmanlı askeri sisteminin genel hakimiyetin istikrarı için rolü ve tesiri daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.⁹

Osmanlı'nın askeri sistemine muvazi olarak iktisadi durumunu da ele aldık. Osmanlı dirlik sisteminin kurulma ve idaresi adına yönetimin Bosna'nın hem çiftçi hem de asalet (aristokrasi) sınıfını da kendi tarafına çekmesi gerekiyor idi. Bu iki unsurun bağlılığı istikrarlı ve sağlam bir iktidarı geti-

⁸ Nedim Filipović, *Pogled na osmanski feudalizam (s posebnim obzirom na agrarne odnose)*, Godišnjak Društva istoričara BiH, Yıl: IV, Sarajevo, 1952, 5-146; Nedim Filipović, *Sedam dokumenata iz kodeksa br. 1 Orijentalnog instituta u Sarajevu*, POF i Istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, III-IV/1952-3, Sarajevo, 1953, 437-454; *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovvački, Zvornički, Kliški, Cmogorski i Skadarski sandžak* (Haz.: B. Đurđev, N. Filipović, M. Mujčić i H. Šabanović), Monumenta turcica historim slavorum meridionalium illustrantia, Zakonski spomenici, 1, 1 Cilt, Orientalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1957; Hazim Šabanović, *Bosansko krajište*, GID BiH, god. IX, Sarajevo, 1958, 181; Hamdija Kreševljaković – Derviš Korkut, *Travnik u prošlosti 1464-1878*, Travnik, 1961, 7; Hazim Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića iz 1455. godine*, Zbimi katastarski popis, Sarajevo, 1964; Nedim Filipović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini*, Godišnjak ANU BiH, XII, Centar za balkanološka ispitivanja, 10 Cilt, Sarajevo, 1974, 127-221; Ešref Kovačević, *Muhimme defteri-dokumenti o našim krajevima*, Sarajevo, 1985; Adem Handžić, *O kretanju stanovništva u regionu srednjeg toka Bosne (meduprostor Maglaj-Doboju-Tešanj) od druge polovine XV do kraja XVI stoljeća*, Studije o Bosni – historijski priloz iz osmansko-turskog perioda, Istanbul, 1994, 20-21; Jelena Mirčić, *Severno Bosna 13-16. vek*, Beograd, 2008; Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü, 15 ve 16. asır Mühimme ve Ahkam Defterleri Fondu (Istanbul, BOA'den kopya halinde bulunmakta)

⁹ Branislav Đurđev, *Nešto o vlaškim starješinama pod turskom upravom*, GZM, Yıl: LII-1940, Sarajevo, 1941, 50; Branislav Đurđev, *O knezovima pod turskom upravom*, Istoriski časopis 1, 1-2/1948, Beograd, 1949, 135-143; Vojislav Bogičević, *Vlasteoska porodica Miloradovića-Hrabrenih u Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog Muzeja, Sarajevo, 1952, 141-160; Halil İnalçık, *Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva*, POF III-IV/1952-3, Sarajevo, 1953, 23-54; Hazim Šabanović, *Vojno uredenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća*, Godišnjak Društva istoričara BiH, XI/1960, Sarajevo, 1961, 174-224; Milan Vasić, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Sarajevo, 1967; Aleksandar Matković, *Prilog pitanju devşirme*, POF XIV-XV/1964-65, Sarajevo, 1969, 275; Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina XVI vijeku*, Sarajevo, 1975; Ramiza Ibrahimović, *Struktura vojničke klase u XV i početkom XVI vijeka s posebnim osvrtom na širenje islama u Bosni*, Širenje islama i islamska kultura u bosanskom ejaletu (Sempozijum), POF 41/1991, Sarajevo, 1991, 270-271; Gümeç Karamuk, *Devşirmelerin Hukukî Durumları Üzerine*, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu'nun 700. Yılı Özel Sayısı, Ekim 1999, 19-32; Aladin Husić, *Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine*, POF 49/1999, Sarajevo, 2000, 202; *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, Sv. I/1, Haz.: A. Handžić, Takdim: A. S. Aličić, Sarajevo, 2000, xiv-xv; *Istorija Osmanskog carstva*, Haz.: Rober Mantran, çev.: Ema Miljković-Bojanić, Beograd, 2002; Hatice Oruç, *Društveno-ekonomske prilike u Bosanskom sandžaku od 1463. godine do početka 17. stoljeća*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2003. (Yayınlanmamış Doktora Tezi); Abdülkadir Özcan, *Organizacija vojske kod Osmanlija – Osmanska vojska u klasično doba*, Historija Osmanske države i civilizacije, I Cilt, Hazırlayan: E. İhsanoglu, Çeviren: Kerima Filan, Sarajevo, 2004, 417-420; Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü, 15 ve 16. asır Mühimme ve Ahkam Defterleri Fondu (Istanbul, BOA'den kopya halinde bulunmakta).

recekti. Etnik ve dini farklılıkları yaşayan belirli hak ve vazifesi bulunan küçük veya büyük arazilere hakk-ı tesarrufu olan sipahilerin var oluşu, Osmanlı'nın bu zümrelerin kendi hakimiyeti altına girmesi için göstermiş olduğu siyasi maharetini aydınlatmaktadır. Bosna'da bu iktidar güzidesinin birlik ve bağlılık içinde tutulması 1593/94'te onaylanmış olan ocaklık-timarları sistemi ile sağlanılmıştır. Aynı zamanda, madalyonun öbür yüzü olan çiftçi (köylü) kitlesi de bir gerçektir. Osmanlı iktidarı re'ayanın adaletli muamelesi ile 16. yüzyılın sonlarına kadar Bosna'da dirlik/timar-sipahi sisteminin verimli olmasını sağlamıştır. Tabii, dönem dönem re'ayanın Osmanlı iktidarının müttefiki olmadığını da görmekteyiz. Ancak, 16. asrın sonlarına kadar Bosna'da isyan veya başka bir şekil tehlikeyi getirecek ayaklanma tespit edilmedi. Ayrıca, iktidarın istikrarlılığını iktisadi alanda vergi yükünün "yeterli ve dozajlı" bir şekilde uygulanıp toplanışı, ticaret ve zanaat faaliyetlerinin inkişafı da desteklemiştir.¹⁰

Dini ilişkilerde de istimâlet siyasetinin uygulandığını görmekteyiz. Gayrimüslim halka karşı uygulanan şeri'atın zimmet kurumu Bosna'da da vâki' oldu. Ahd-ü âmân ile 15. asrın yarısında Bosna'daki bazı yerli gayrimüslim kitlelerinin bağlılığı ve teslimiyeti Osmanlı iktidarı adına önemli bir kazanç olmuştur. Bazı durumlarda söz konusu ahd ve uzlaşmanın uygulanması Osmanlı Devleti'nin aleyhinde yürütülmüş olan davranışlardan dolayı tehlikeye girmiş ve devlet bunları önlemek adına karşı tedbir almış ise de bu konuda 16. asrın sonlarına kadar önemli kusurlara rastlanılmamıştır. Diğer tarafta, Osmanlı'nın İslamlaştırma politikasını (eğer böyle bir politika vardı ise?) veya İslamlaşma sürecini istimâlet siyasetinden ayırmak gerektir, çünkü Osmanlı hakimiyetini kabul eden kitleler sırf müslüman kitleler değildi. Ancak, bir gerçek söz konusudur ki, Bosna'da gerçekleşen İslam'ın kitleler halinde kabul edilmesi, ve buna istimâlet siyasetinin nihai simgesi gibi ba-

¹⁰ Branislav Nedeljković, *Sarajevski sidžil iz godine 1555-58. (o jednom važnom izvoru za pravnu istoriju Srba)*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Sayı: 2., 3. ve 4., Beograd, 1934, 430-431; Hamid Hadžibegić, *Rasprava Ali-čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u 17. stoljeću*, GZM, Društvene nauke, Nova serija, sv. II, Sarajevo, 1947, 139-206; Nedim Filipović, *Pogled na osmanski feudalizam. (š posebnoim obzirom na agrarne odnose)*, Godišnjak Društva istoričara BiH, Yıl: IV, Sarajevo, 1952, 5-146; Hamid Hadžibegić, *Džizja ili harač*, POF, III-IV, 1952/3, Sarajevo, 1953, 88; Nedim Filipović, *Odžakluk timari u Bosni*, POF i Istorija jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, VI/1954-55, Sarajevo, 1955, 251-274; Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463-1878)*, Sarajevo, 1958; Avdo Sućeska, *O nasljeđivanju odžakluk timara u Bosni i Hercegovini*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Yıl: XV, Sarajevo, 1967, 503-506; Behija Zlatar, *O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću*, Prilozi Instituta za istoriju, Yıl: XIV, Sayı: 14-15, Sarajevo, 1978, 81-141; Avdo Sućeska, *O muafijetu u Bosanskom ejaletu*, PII, XXI/22, Sarajevo, 1986, 236; *Sidžil mostarskog kadije 1632-1634.*, Haz.: Muhamed A. Mujić, Mostar, 1987, 40; Coşkun Can Aktan, *Osmanlı Tımar Sisteminin Mali Yönü - Tımar Sistemi Ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Uygulaması*, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 52, Ankara, 1988, 69-78; Ahmed S. Aličić, *Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća*, POF 40/1990, Sarajevo, 1991, 125-193; Jozef Matuz, *Osmansko carstvo*, çev. Dino Mujadžević, Zagreb, 1992; Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo, 1996, 36-78; Halil İnalıcık, *Osmansko Carstvo- klasično doba 1300-1600.*, çev.: Dino Mujadžević, Zagreb, 2002, 134-149; Mehmet İpsirli, *Osmansko državno uređenje - Uređenje u pokrajinama*, Historija Osmanske države i civilizacije, I Cilt, Hazırlayan: E. İhsanoğlu, Çeviren: Kerima Filan, 290.

karsak, Osmanlı iktidarını daha da güçlendirmiştir. Bunun başka sebebi de Bosna'daki iktidar ve yönetimin genelde yerel Boşnak müslümanlardan ibaret olmasıdır. Ayrıca, İslamlaşma sürecinde Osmanlı, dini ilkeler hariç, kendine özgü hoşgörü, uzlaşma ve sistematikliğini gösterince netice itibarıyla Bosna'daki "yeni müslümanların" bu konudaki "kalitesi" ve karakteri türlü türlü İslam anlayış ve uygulamasını da beraberinde getirmiş oldu.¹¹

Osmanlı dönemi tarih kaynaklarının çeşitli hususi tarafları söz konusu olunca istimâlet siyasetinin teori ve pratik tarafını ölçmek hayli zor bir iştir. Ancak, bazı bilgileri ele alıp tahlil ettiğimizde birkaç sonuca varmak mümkündür. İlk olarak söz konusu olan siyasetin teori ve pratik kısmına baktığımızda siyasetin en başarılı ve en verimli uygulama zamanının Osmanlı Devleti'nin genelde en başarılı ve yükselişin doruk noktasına geldiği zamana denk olduğunu görmekteyiz. Yani bu dönem klasik dönemdir. Ancak, bu tutum Osmanlı iktidarının aynasına yansıyan Bosna ahvalının resmi ideal ve ülkü olduğu anlamına gelmemektedir. Aksine, özellikle 16. asrın ortalarından itibaren aralarında mahalli ve yerel idarecilerinin (eyalet, sancak veya kaza seviyesinde) de bulunduğu birçok yönetim temsilcisinin kanuna aykırı çeşitli davranışları tespit edilmiştir. Fakat, genelde 16. asrın ikinci yarısında biraz daha sık görülen ve yine de "olay" veya "özel durum" niteliğinde kalan bu hadiselerle bakılmaksızın, sınıra en yakın olan serhat

¹¹ Dubrovnik Devlet Arşivi, (DAD), Acta et Diplomata (AD), 7/2.1., Sv. 4, Sayı: 197, (K, 75), 25.5/3.6.1553; Mehmed Handžić, *Jedan prilog povijesti prvih dana širenja islama u BiH*, Narodna Uzdanica, Kalendar 1938, 29-45; Ömer Lütfi Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu olarak Sürgünler*, İktisat Fakültesi Mecmuası, cilt: 15, No 1 – 4, 1953/1954, 237; M. A. Mujić, *Prilog proučavanju uzivanja alkoholnih pića u BiH pod osmanskom vlašću*, POF i Istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, VI/1954-55, Sarajevo, 1955, 287-298; Osman A. Sokolović, *Nekoliko dokumenata o toleranciji naših predaka*, Glasnik VIS-a, 1-2/3-4, Sarajevo, 1969, 3-5; Karlo Jurišić, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, Zagreb, 1972; Nedim Filipović, *Uticaj islama na bosansko-hercegovačko tlo*, Radio Sarajevo, III program, Sayı: 9, Yıl: IV, Sarajevo, 1975, 65-84; Vančo Boškov, *Pitanje autentičnosti fojničke Ahd-name Mehmeda II iz 1463. godine*, GID 28-30, Sarajevo, 1977-79, 103; Muhamed Hadžijahić, *Sinkretistički elementi u islamu u Bosni i Hercegovini*, POF 28-29/1978-79, Sarajevo, 1980, 327-328; Nedim Filipović, *O jednom aspektu korelacije između islamizacije i çiftlučenja – neke implikacije islamizacije u Bosni i Hercegovini*, PII, Yıl: XVII, Sayı: 18, Sarajevo, 1981, 30; Džemal Čehajić, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 1986; Boris Nilević, *Srpska pravoslavna crkva u BiH do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, Sarajevo, 1990; Adem Handžić, *O širenju islama u Bosni s posebnim osvrtom na srednju Bosnu*, Širenje islama i islamska kultura u bosanskom ejaletu (Sempozyum), POF 41/1991, Sarajevo, 1991, 47; Nedim Filipović, *Islamizacija u Bosni u prva dva desetljeća osmanske vlasti*, Širenje islama i islamska kultura u bosanskom ejaletu (Sempozyum), POF 41/1991, Sarajevo, 1991, 58; Halil Inalcik, *The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans*, Turcica, vol. 21-23, Istanbul, 1991, 407-436; Olga Zirojević, *Pitanje geta u južnoslovenskim osmanskim gradovima*, Istorijski časopis, Istorijski institut SANU, XXXIX, Beograd, 1992, 80-85; Moritz Levy, *Sefardi u Bosni – prilog historiji Jevreja na Balkanskom poluotoku*, çev.: Ljiljana Masal, Sarajevo, 1996; Ahmet Yaşar Ocak, *Religija*, Historija Osmanske države i civilizacije, I Cilt, Haz.: E. İhsanoğlu, çev.: Enes Karić, Sarajevo, 2004, 705; Vesna Miović, *Dubrovačka republika u spisima osmanskih sultana*, Dubrovnik, 2005, 163; *Gökkubbe altında birlikte yaşamak – Belgelerin Diliyle Osmanlı Hoşgörüsü*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2006, 122-123; Doğan Yörük, *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşayan Gayrimüslimlerin Nüfusu*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, vol. 17, Konya, 2007, 643; Hatidža Čar-Dmda, *Pljevlja'da (Taşluca) nüfusun yapısı – 15. yüzyılın ikinci yarısı ve 16. yüzyıl*, Belleten, 269, Cilt: LXXIV-Sayı: 269, Ankara, 2010, 124.

bölgeleri hariç, Osmanlı yönetimi Bosna Eyaleti'nde sabit ve devamlı idi. Bu tezi doğrudan destekleyen olgu şu bilgilerden ibarettir: bahsettiğimiz dönemde geniş Kuzey ve Kuzeybatı Bosna'nın Osmanlı Devleti'ne feth edilerek dahil olması; Bosna'nın 1580'de idari dağılımda eyalet seviyesine yükselmesi ve son olarak ocaklık-timarları sistemimin onaylanmasıdır. Demek ki Bosna'da 16. asrın sonlarına kadar bazı şekillerde meydana gelen buhranlar iktidarın devamlılığını ve istikrarlılığını önemli ölçüde etkilememiştir.¹²

Yukarıda getirilen istimâlet siyasetinin açılımı Osmanlılar'ın bundan başka uygulamış oldukları politik metotların olmadığı anlamını taşımamaktadır. Tam tersine, geldikleri topraklarda iktidar ve hakimiyeti sağlamak için kullanılan bu tedbirlerin bazıları (akıncı akınları, yağma, idam cezaları gibi) istimâlet siyaseti ile uzaktan yakından alakası olmamıştır. Bu şekil ve yöntemlerin uygulanışı istimâlet siyaseti ile aynı süreç ve zamana denk gelmiş ise de yine de onların Osmanlı politik faaliyetlerinde veyahut iktidarın devamlılığında esaslı ve önemli bir rol oynadıklarını, bu çalışmada, tespit etmedik. Bunların, bazı durumlarda devletin hedeflerinin yerine getirilmesi için alınan en son zorunlu seçenek konumunda olduklarını görmekteyiz.¹³

4. SONUÇ

“İnsanı yaşat ki devlet yaşasın” düsturıyla hareket eden Osmanlı hâkimiyeti bu durumu çok iyi kavramış ve istimâlet siyâseti ile de bunu genel manada başarmıştır. Hiç de homojen olmayan bir yapıya sahip olan Osmanlı hâkimiyet alanı Osmanlı'nın uyguladığı istimâlet siyâseti sayesinde asırlar boyunca barış ve huzur içinde beraberce yaşamayı başarmıştır. 15.

¹² Nedim Filipović, *Sedam dokumenata iz kodeksa br. 1 Orijentalnog instituta u Sarajevu*, POF III-IV, 1952/3, Sarajevo, 1953, 441; Ahmet Mumcu, *Osmanlı hukukunda zulüm kavramı*, Ankara, 1985, 9-21; E. Kovačević, *Muhimme defter-dokumenti o našim krajevima*, 88; M. İlgürel, *Osmanlı Devletinde İstimalet Siyaseti*, 947; Srećko M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Predemancipacijsko razdoblje 1463.-1804., çeviren: Ladislav Z. Fišić, 2. Baskı, Mostar, 1999; S. S. Hadžihuseinović – Muvekkit, *Povijest Bosne*, I Cilt, 125; Pečevića, *Historija 1520-1576.*, I Cilt, 191; Aleksandar Fotić, *Između zakona i njegove primene*, Privatni život na tlu srpskih zemalja u osvit modernog doba, Beograd, 2005, 22-71; *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, Hazırlayan: F. Dž. Spaho i A. S. Aličić, Sarajevo, 2007; Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü, *15 ve 16. asır Mühimme ve Ahkam Defterleri Fondu* (İstanbul, BOA'den kopya halinde bulunmakta).

¹³ Emiliius Laszowski, *Monumenta Habsburgica regni croatie dalmatie slavoniae*, vol. III, Zagreb, 1917; Victor L. Ménage, *The Mission of an Ottoman Secret Agent in France in 1486*, Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, No. 74, CUP, Cambridge, 1965, 112-132; Dušanka Bojanić, *Dvije godine istorije Bosanskog krajišta (1479. i 1480.) - prema Ibn Kemal*, POF XIV-XV/1964-65, Sarajevo, 1969, 33-50; Adem Handžić, *O progonu hamzevija u sjeveroistočnoj Bosni 1582. godine*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, XI Tuzla, 1975, 33-38; Ignacij Voje, *Vplivi Osmanskega imperija na slovenske dežele v 15. in 16. stoletju*, *Zgodovinski časopis*, XXX/1976, sv. 1-2, Ljubljana, 1976, 3-21; Olga Zirojević, *Akindžije između ratova*, *Vojna krajina u jugoslovenskim zemljama u novom veku do Karlovačkog mira 1699.*, Beograd, 1989, 93-94; Behija Zlata, *O sudbini ratnih zarobljenika u Sarajevu u XVI stoljeću*, POF 40/1990., Sarajevo, 1991, 264; Yılmaz Öztuna, *Akıncılar*, *Tarih ve Medeniyet dergisi*, sayı: 21, Kasım 1995, İstanbul, 1995, 12-17; Milan Kruhek, *Krajiške utvrde i obrana hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, Zagreb, 1995; Cahit Telci, *Hamza Bali ve Hamzavilere Dair – O hamzevijama i njihovom učenju*, POF, 46/1996, 115-131; Tomo Vukšić, *Papa Pio II. i kralj Stjepan Tomaš*, *Zbornik radova, Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, Sarajevo/Zagreb, 2005, 277.

ve 16. yüzyıl Bosna'sı da bu tarihi bağlamda yer alan bir bölgeyi temsil etmektedir.

KAYNAKÇA

- Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Fond: *Hatt-ı Hümayûn Tasnifi* (HAT); *Maliyeden müdevver* (MAD) No. 37. (fotokopiler Sarayevo Şarkiyat Enstitüsünde (Orientalni institut mevcut).
- Dubrovnik, Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), *Acta et Diplomata (AD)*, seri No. 76.
- Sarajevo, Orientalni institut, *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1488/89. godine* (transkripsyon Ešref Kovačević).
- Sarajevo, Orientalni institut, *Mühimme defteri*, No. 139, 139/II, 139/III; Zbirka ANUBiH (çev. Abdulah Polimac).
- Sarajevo, Orientalni institut, *Ahkam defteri*, No. 75 i 75/I; Zbirka ANUBiH (çev. Abdulah Polimac).
- Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka, *Regesta sarajevskog sidžila 1555-1558. godine* (çev. Hazim Šabanović).
- Anonim Tevârîh-i Alî Osmân – kuruluştan 892/1487'ye kadar, obrada: Cihan Çimen, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2006. (neobjavljena magistrarska radnja).
- Celalzâde, Salih Çelebi, *Tarih-i Sultan Süleyman*, Neşr.: Seyid Ali Topal, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi Ve Sanatları (İslâm Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara, 2008. (doktora tezi).
- Čar-Drnda, Hatidža, *Nastanak Mostara, njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2008. (doktora tezi)
- Filipović, O. Emir, *Viteštvo u srednjovjekovnoj Bosni*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2009. (Y.L. tezi).
- Husić, Aladin, *Nahija Lašva od 1463. do kraja 16. stoljeća*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2003, (Y.L. tezi).
- Korić, Elma, *Banjaluka u doba Ferhad paše Sokolovića*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2005. (Y.L. tezi).
- Kupusović, Amina, *Rogatica i njena okolina u 16. stoljeću*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2006. (Y.L. tezi).
- Kursar, Vjeran, *Nemuslimani i funkcioniranje predmodernoga multikonfesionalnoga društva u osmanskoj Bosni (1463. - oko 1750.)*, Filozofski fakultet, Zagreb, 2010. (doktori tezi).
- Ölmez Atalay, Yasemin, *Felsefi Açidan Tolerans Ve Hoşgörü*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Isparta, 2008, (Y.L. tezi).
- Oruç, Hatice, *Društveno-ekonomske prilike u Bosanskom sandžaku od 1463. godine do početka 17. stoljeća*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2003. (doktora tezi).
- Öz, Veysel, *Ferîdûn Bey'in Münşeât Mecmuası'nda Bulunan İstimâletnâmeler Ve Osmanlı'da İstimâlet Siyaseti*, T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2010. (Y.L. tezi).

- 6 Numaralı Mühimme defteri (972/1564-1565.), I i II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 28, Ankara, 1995.
- 7 Numaralı Mühimme defteri (975-976/1567-1569.), Index, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 37, Ankara, 1999.
- 12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572), I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 33, Ankara, 1996.
- Aşık Paşazade tarihi*, Haz.: Cemil Çiftçi, İstanbul, 2008.
- Aşık Paşazade, Osmanoğullarının Tarihi/Tevarih- i Al- i Osman*, Haz.: Kemal Yavuz i M.A. Yekta Saraç, 2. izdanje, İstanbul, 2010.
- Bajraktarević, Fehim, „Turski dokumenti manastira Sv. Trojice kod Pljevalja“, *Spomenik Srpske Akademije LXXIX. Drugi razred* 62, Sarajevo, 1935, (str. 27-85).
- Bertrandon, de la Brokijer, *Putopis - Putovanje preko mora kroz Palestinu, Malu Aziju, Srbiju i Francusku*, çev. Miodrag Rajčić, Beograd, 2002. (reprint izdanje).
- Čelebi, Evlija, *Putopis – odlomci o jugoslovenskim zemljama*, çev., takdim ve haz. Hazim Šabanović, Sarajevo, 1967.
- Đurđev, Branislav - Vasić Milan, *Jugoslovenske zemlje pod turskom vlašću do kraja 18. stoljeća*, Zagreb, 1962.
- Adanır, Fikret, „Semi-autonomous provincial forces in the Balkans and Anatolia“, ed. Suraiya N. Faroqhi, *The Cambridge history of Turkey*, vol. 3, The later Ottoman Empire 1603-1839., New York: Cambridge UP, 2006, (str. 157-185).
- Akgündüz, Ahmed - Öztürk, Said, *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul, 1999.
- Aličić, S. Ahmed, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo, 1996.
- Aličić, S. Ahmed, „Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća“, *POF* 40/1990, Sarajevo, 1991, (s. 125-193).
- Atanasovski, Veljan, *Pad Hercegovine*, Beograd, 1979.
- Ćirković, Sima, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd, 1964.
- Ćorović, Vladimir, *Bosna i Hercegovina*, Beograd, 1925.
- Ćorović, Vladimir, *Istorija Srba*, Beograd, 1989.
- Ćošković, Pejo, „Tomašev progon sljedbenika Crkve bosanske 1459.“, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo, 1990, (s. 43-48).
- Doğru Halime, *Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de Fetih ve İskan Siyaseti*, Türkler Ansiklopedisi (9. cilt), Yeni Türkiye Yayınları, Haz.: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, (s. 165-176).
- Filipović, Nedim, *Islamizacija u BiH*, Tešanj, 2005.
- Filipović, Nedim, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo, 1971.
- Gavran, Fra Ignacije, *Suputnici bosanske povijesti*, Sarajevo-Zagreb, 2007.
- Handžić, Adem, *Studije o Bosni – historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, İstanbul, 1994.

- Handžić, Adem, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo, 1975.
- İnalçık, Halil, *Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar*, Ankara, 1954.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı'da devlet, hukuk, adalet*, İstanbul, 2005.
- Inaldžik, Halil, *Osmansko carstvo - klasično doba 1300-1600.*, čev. Dino Mujadžević, Zagreb, 2002.
- Istorija Osmanskog carstva*, Haz. Rober Mantran, čev. Ema Miljković-Bojanić, Beograd, 2002.
- Lowry, W. Heath, *Fifteenth Century Ottoman Realities: Christian Peasant Life on the Aegean Island of Limnos*, İstanbul, 2002.
- Lowry, W. Heath, *The nature of the Early Ottoman State*, State University of New York, 2003.
- Miović, Vesna, *Dubrovačka republika u spisima osmanskih sultana*, Dubrovnik, 2005.
- Mušeta-Aščerić, Vesna, *Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću – Između Zapada i Istoka*, Sarajevo, 2005.
- Nilević, Boris, *Srpska pravoslavna crkva u BiH do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, Sarajevo, 1990.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı Barışı*, İstanbul, 2003.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı'yı yeniden keşfetmek*, İstanbul, 2009.
- Ortaylı, İlber, *Uç kitada Osmanlılar*, İstanbul, 2007.
- Papademetriou, Tom, *Render Unto The Sultan: Power, Authority and the Greek Orthodox Church*, OUP Oxford, 2015.
- Şimşirgil, Ahmet, *Birincil kaynaklardan Osmanlı tarihi – Kayı Cihan Devleti II*, İstanbul, 2006.
- Şabanović, Hazim, *Bosanski pašaluk – postanak i upravna podjela*, Sarajevo, 1982.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, I. Cilt, 5. Baskı, Ankara, 1988.
- Vasić, Milan, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Sarajevo, 1967.
- Zlatar, Behija, *Gazi Husrev-beg*, Sarajevo, 2010.
- Zlatar, Behija, *Zlatno doba Sarajeva*, Sarajevo, 1996.